

Олексій Лунандін

ПИТАННЯ РЕСТИТУЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ МИРНИХ ПЕРЕГОВОРІВ 1918 р.

Висвітлюється діяльність української культурної комісії під час мирних переговорів делегацій гетьманату і РСФРР у 1918 р. Розкрито вироблення критеріїв віднесення об'єктів до національної культурної спадщини, протиріччя серед членів комісії та експертів.

Раскрывается деятельность украинской культурной комиссии в период мирных переговоров делегаций гетьманата и РСФСР в 1918 г. Реконструирована выработка критериев зачисления объектов к национальному культурному наследию, противоречия среди членов комиссии и экспертов.

The present article is dedicated to the activity of Ukrainian cultural committee during peace negotiations with Soviet Russia in 1918. Suggested by the author brief review of its activity relative to the restitution of cultural heritage shed light on the approaches used by Ukrainian party for solving this question that was a factor of state-creation process. The scientific value of its materials reflected the outlook and aspirations of that time Ukrainian intelligentsia.

Тривалий бездержавний період існування українського народу став причиною розпорошеності національних культурних цінностей, які зазвичай осідали в пануючих над Україною імперських центрах. Збіг міжнародних і геополітичних чинників 1917–1921 рр. зробив можливим, хай навіть й на короткий період, реалізацію українського державного проекту. За цей нетривалий час молода українська

держава зазнала впливу майже всього спектру політичних режимів: від демократії доби Центральної Ради до «диктатури» періоду гетьманату П. Скоропадського, закінчивши своє функціонування під авторитарним керівництвом С. Петлюри. Не дивлячись на таку політичну різношерстість і відкриту ворожнечу між представниками консервативного та демократичного крила, останні навіть не були здатні виробити монолітну позицію всередині свого табору, єдиним політичним напрямком, де можна відстежити певну спадковість були питання культури. Чому так склалося? По-перше, культура є менш політизованою; по-друге, український національно-визвольний рух виріс з культурно-просвітницької діяльності національної інтелігенції та меценатської практики українських поміщиків, а отже культура залишалась пріоритетом для всіх представників української еліти; по-третє, за відсутності власної армії та владної вертикалі реалізація соціально-економічних реформ була практично неможливою, територія української держави стала постійним об'єктом експансії та окупації. Саме тому культурна політика була чи не єдиним полем реалізації державницьких аспірацій української еліти.

Як правило, проблема повернення культурної спадщини особливо гостро постає в періоди національного та державного відродження. Тому не дивно, що в історичному аспекті дослідження цих питань набуває особливої актуальності у зв'язку з розвитком подій, пов'язаних з новітнім періодом української державності. Примітним є те, що деякі проблеми створення правового демократичного суспільства в сучасній Україні вже мали історичний прецедент.

Вивчення тогочасної документальної спадщини дає змогу не лише заповнити лакуни вітчизняної історії, а й повчально прислужитися у визначення шляхів цивілізованого розв'язання аналогічних проблем сьогодення.

Так, на початку 90-х років в рамках діяльності Національної комісії з повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України працювали й історики, які мали подати історико-правовий контекст даної проблеми. Саме тоді були вперше опубліковані матеріали та документи української культурної комісії, яка займалася складанням списків українських культурних цінностей та розробкою відповідних статей договору, на українсько-російського мирних переговорах 1918 р.

Українські історики С. Кот та О. Нестуля ґрунтовно опрацювали ці документи, тим самим заклали початок дослідженню даної проблематики у сучасній вітчизняній науці. Автори показали яких збитків зазнала українська культура протягом майже чотирьохсотлітнього російського панування. Детально зупинилися на аналізі діяльності самої комісії показавши механізм вироблення рішень. Підкреслили спадковість культурної політики доби Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського та Директорії¹.

Не скільки не применшуючи вклад С. Кота та О. Нестулі у розробку питання діяльності культурної комісії все ж таки мусимо зазначити, що опубліковані ними документи містять ряд неточностей. Так, в окремих протоколах опущені цілі абзаци. Оскільки робота проводилася в рамках діяльності Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, можливо окремі недоліки були обумовлені необхідністю швидкої підготовки історичного обґрунтування українських вимог. Не останню роль зіграв і той факт, що дослідження здійснювалося на зорі української незалежності, коли українська історична наука перебувала в процесі свого становлення, намагаючись звільнитися від нашарувань радянської доби. Розгляд проблеми в контексті стосунків «метрополії та колонії»² цілком відповідав вимогам вітчизняного історичного

дискурсу 90-х рр., який на той час перебував під потужним впливом діаспорної історіографії, що тяжіла до «віктимізації» історії українського народу. З погляду сьогодення даний підхід виглядає дещо кон'юнктурно.

Питання колоніального статусу України у складі Російської імперії, а згодом СРСР не нове, воно й досі має своїх прихильників, зокрема ґрунтовне дослідження цієї проблеми належить відомому українському культурологу і літературознавцю М. Рябчуку³. Однак західні дослідники, такі як Дж. Армстронг та А. Каппелер, не знаходять достатньо підстав аби говорити про Україну як колонію Росії⁴. Період, коли болючі питання української історії розглядались з крайніх національних позицій залишається у минулому, українська історія знову переосмислюється, але в же в антропологічному вимірі східноєвропейської історії.

Звернення до проблеми діяльності української культурної комісії на українсько-російських мирних переговорах 1918 р. розкриває суть проблеми національної культурної спадщини як її бачили та розуміли представники тогочасної української еліти.

Становлення української державності, її утвердження на міжнародній арені були нерозривно пов'язані з необхідністю вступу в міжнародні зносини. Першим кроком у встановленні таких контактів стала участь представників Центральної Ради в мирних переговорах у Бресті-Литовському нарівні з державами Четверного Союзу та радянською Росією. Переговори завершилися для молоді Української держави значним успіхом. Мирний договір УНР з країнами Четверного союзу, укладений 9 лютого 1918 р., відкривав нові перспективи зміцнення її міжнародних позицій.

Мирні угоди, досягнуті в Бресті, справили вирішальний вплив на подальший розвиток як внутрішньої, так і зовнішньополітичної ситуації, визначили, зокрема, характер сто-

сунків України з РСФРР. Згідно з VI статтею Брестського мирного договору, укладеного державами Четверного союзу з РСФРР 3 березня 1918 р., остання зобов'язувалась підтвердити право українського народу на самовизначення і законність влади Центральної ради на території України, визнати мирний договір УНР з державами австро-німецького блоку, укласти з нею мир, негайно вивести з території УНР формування червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти її уряду та громадських установ.

Слід зазначити, що українсько-російські відносини того часу формувалися в умовах різкого протиставлення двох політичних напрямків: українського — національно-державницького і російського — великодержавно-шовіністичного у більшовицькому варіанті. Вирішальний вплив на взаємовідносини між обома країнами мала політика більшовицької партії, її намагання поширити ідеї світової соціалістичної революції (подекуди й шляхом прямого їх експорту) на інші країни світу, й перш за все на Україну.

Змушений в результаті підписання Брестського мирного договору принаймні формально визнати факт існування суверенної і незалежної української держави, більшовицький уряд Росії проте не облишив намірів утримувати Україну в орбіті свого впливу.

Розгорнута програма організації дій в нових умовах була висунута лідером більшовицької партії і радянського уряду В. Леніним. Серед першочергових заходів діяльності більшовиків в Україні стали: негайна евакуація промислових і продовольчих товарів на Схід, зокрема й культурних цінностей.

Проте, українська сторона 30 березня 1918 р. надіслала Раднаркому РСФРР телеграму з пропозицією припинити стан війни та укласти мирний договір. Але, поки погоджувався вибір місця проведення мирної конференції, в Україні

стався гетьманський переворот. Новий уряд гетьмана П. Скоропадського перебрав на себе всі міжнародні зобов'язання Центральної Ради, зокрема й щодо виконання брестських угод.

11 травня 1918 р. під час зустрічі гетьмана і тимчасово виконуючого обов'язки глави МЗС М. Василенка з російськими представниками місцем переговорів було визначено Київ. Український уряд затвердив делегацію у такому складі: голова делегації — С. Шелухін, заступник голови — І. Кістяківський (пізніше цю посаду обійняв П. Стебницький), члени делегації — О. Сливинський, О. Ейхельман, Х. Барановський, А. Свіцин та П. Линниченко. Уже в ході переговорів при українській делегації було засновано сім комісій, серед них й культурна на чолі заступником міністра народної освіти П. Холодним.

Перш ніж перейти до аналізу діяльності комісії варто сказати кілька слів про її голову. Видатний художник-імпресіоніст, педагог і громадський діяч П. Холодний обіймав посади заступника міністра освіти доби Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського, заступника міністра та міністра освіти за часів Директорії. Треба зазначити, що саме міністерство освіти опікувалося питаннями культури за часів українських визвольних змагань. В ситуації швидкоплинної зміни урядів П. Холодний залишався незмінним заступником, зрештою очоливши саме міністерство, отже факт його значного впливу на формування культурної політики доби української революції є незаперечним⁵. Випадок П. Холодного був не поодиноким. Нижче мова йтиме про цілу низку діячів освіти, культури й науки, які зберегли посади і вплив, не дивлячись на зміну урядів, забезпечивши безперервність і послідовність розбудови української культури.

Переходячи до аналізу діяльності комісії варто виокремити два формати її діяльності:

1) З 21 по 31 травня 1918 р. вона діяла як міжвідомча комісія у справі повернення культурних цінностей з Росії. На цьому етапі передбачалося вироблення загальних принципів повернення та складання списків українських культурних пам'яток. В рамках підготовчого періоду відбулося 6 засідань комісії.

2) 5 червня 1918 р. вона була реорганізована у Культурну комісію при Українській мирній делегації на переговорах з РСФРР. Цей етап передбачав практичне втілення попередніх напрацювань.

На першому засіданні міжвідомчої комісії, яке відбулося 21 травня, обговорювалися організаційні питання та принципи роботи комісії. На засіданні були присутні: голова комісії П. Холодний; представник МЗС Ф. Слюсаренко; голова архівно-бібліотечного відділу Міністерства народної освіти — В. Модзалевський; представник міністерства судових справ — Шманкевич; міністерство великоруських справ було представлено трьома особами: головою архівно-бібліотечного відділу — А. Бемом, головою відділу автономії — А. Єлачичем, головою відділу мистецтва — С. Мако; директор департаменту загальних справ Міністерство народної освіти — П. Зайцев.

Серед головних тем обговорення було питання хто матиме вирішальні голоси при формуванні списку. Планувалося що до складу майбутньої культурної комісії, яка буде представляти інтереси України на мирних переговорах, увійдуть представники різних міністерств та фахівці. Кожне міністерство мало прислати свого представника разом зі експертом.

Представник МЗС Ф. Слюсаренко запропонував, щоб саме експерти мали вирішальний голос при формуванні списку цінностей. Голова комісії П. Холодний вважав навпаки, що представники міністерств повинні грати головну роль, а експерти мати лише дорадчий голос⁶.

Про спадковість у галузі культурної політики також свідчить той факт, що більшість принципів, покладених в основу праці міжвідомчої комісії з повернення культурної спадщини вироблені ще за часів Центральної Ради. Так на засіданні архівної комісії від 12 квітня 1918 р, що відбувалася у зв'язку з «можливим розпочатієм мирових переговорів з Великоросієюю для обміркування питання про повернення Україні тих архівних матеріалів, що відносять до історії України...», було прийнято рішення взяти за основний керуючий принцип «повернення тих матеріалів, що коли-небудь були вивезені яким-небудь чином з України й які мають значення для української історії». Члени архівної комісії вирішили не вимагати матеріали які відносяться до історії української історії, але водночас «є нерозривною складовою частиною загальнодержавних архівів... бо це покалічило би загальні архівні збірки». Автори проекту розраховували на можливість у майбутньому відрядити наукову експедицію до російських архівів для «студіювання чи навіть зкопіювання»⁷.

Посилаючись на напрацювання архівної комісії П. Холодний запропонував три принципи на яких будуть ґрунтуватися вимоги української сторони: по-перше, безапеляційному поверненню підлягають пограбовані більшовиками культурні цінності; по-друге, повернення частини пам'яток планувалося узгодити з представниками РСФРР, у разі необхідності компенсувати російській стороні їх вартість; по-третє, зберегти цілісність наукових та художніх збірок, адже виїмка окремих матеріалів знизила їхню історичну, наукову та культурну вартість⁸.

Гаряча дискусія розпочалася з приводу формату майбутніх переговорів. Голова відділу автономії міністерства великоруських справ А. Єлачич вважав недоцільним дипломатичний шлях для розв'язання культурних справ, висловивши думку, що: «Одиноко можливий шлях се

порозуміння з науковими й культурними організаціями, бо теперішня російська влада цілком не заінтересована в культурній справі і значить справа буде вирішена несправедливо тай боязно, що будуть поставлені занадто великі домагання.» Однак більшість присутніх висловилися за дипломатичний шлях розв'язання проблеми, вважаючи що такої слушної нагоди може більше не трапитися.

Не можна не відмітити далекоглядність А. Єлчича, який відмічаючи хитке становище української сторони, зазначав: «наша комісія розіб'ється і не буде спільного рішення». До того ж він вважав необачним в ситуації загального хаосу розпочинати процес переміщення культурних пам'яток⁹.

Варто відмітити, що з першого ж засідання намітився виразний розподіл членів комісії на дві групи: радикальну національну та помірковано проросійську. Наступне засідання комісії відбулося у більш розширеному складі, до роботи приєдналися: представник міністерства ісповідань В. Барвінок; міністерства єврейських справ — С. Брон; міністерства польських справ — Л. Грохольський; міністерства пошт і телеграфів — І. Паливода; голова відділу пластичних мистецтв Міністерства народної освіти Г. Павлуцький, який за сумісництвом був ще й заступником голови комісії. Це посилило й без того потужний вплив проукраїнського табору, члени якого займали керівні посади в міжвідомчій комісії. Загалом, саме на другому засіданні сформувався основний склад міжвідомчої комісії. Пізніше до участі у роботі також долучалися: мистецтвознавець Д. Антонович, археологи Г. Стеллецький та Д. Щербаківський; представники військового відомства Стойкін і Є. Шайтанов та представник міністерства судових справ С. Гужковський. Залучення такого широкого кола фахівців вказує на серйозність намірів української сторони домагатися повернення національного культурного надбання.

На засіданні від 23 травня було вирішено додати до списку культурних цінностей не тільки те, що було пограбовано більшовиками, але й також: «речі забрані царями Московськими, імператорами всеросійськими та Тимчасовим урядом Росії». Професор Г. Павлуцький взагалі виступив з пропозицією взяти певну частину культурних цінностей з загального доробку російської культури, оскільки «здобутки й скарби Росії» творилися спираючись на важку працю українського народу.

У відповідь на це А. Єлчич виступив з пропозицією зібрати конгрес колишніх поневолених Росією народів і розрідили російську культурну спадщину між ними, а не тільки між Росією та Україною, що, на його думку, буде більш справедливо¹⁰.

Цікаво, що така постановка питання свідчить про те, що і представники радикального крила, і прибічники поміркованої позиції не розглядали українсько-російські відносини в рамках формули «колонія — метрополія». Перші претендували на частину всієї імперської культурної спадщини, тоді як другі, виходячи зі спільної історії та культури України і Росії, прагнули зберегти наукову і культурну вартість експонатів.

На порядку денному також стояло обговорення питання хто має увійти до комісії, яка буде складати список об'єктів для повернення. В ході дебатів члени комісії відхилилася від суті справи, стали лунати питання про легітимність більшовицької влади. П. Холодному коштувало чимало зусиль аби повернути дискусію у русло поточних справ. В результаті на голосування було поставлено три питання: 1) вимагати аби в основному договорі була окрема стаття про повернення культурних цінностей 2) доповнити основний договір додатковою угодою, що регламентувала би питання культурних цінностей, й була б невід'ємною

частиною мирних угод; 3) додаткова угода мала укластися після ратифікації мирного договору.

Перший пункт був прийнятий одногосно, після того, як на вимогу представника національного польського міністерства Грохольського, було уточнено, що у вирішенні цього має бути покладений територіальний принцип, тобто йшлося про повернення всіх культурних цінностей вивезених з території України незалежно від їх національного походження. Друга пропозиція також була підтримана, тоді як голосування третього пункту провалилось. Більшість членів комісії виступали за одночасну ратифікацію додаткової угоди по культурних цінностях з мирним договором¹¹.

Оскільки за основу був взятий територіальний принцип, то список вимог української сторони напряму залежав від визначення кордонів Української Держави. Проте більшість членів комісії, побоюючись втратити слушну нагоду, вважали що питання культурних цінностей треба вирішувати якнайшвидше. З цього приводу, представником міністерства великоруських справ А. Бемом, було висловлене «особое мнение», яке на його вимогу долучили до протоколу засідання. В документі йшлося про наступне: «в интересах правильного устройства будущих культурных и научных взаимоотношений обоих государств необходимо вопрос о возвращении на Украину культурных ценностей разрешить особым дополнительным договором выработанным комиссией русских и украинских ученых и писателей, образованной на паритетных началах, и ратифицированным после ратификации мирного договора, в срок определенный в основном договоре»¹².

На засіданні 25 травня, до відома комісії було доведено погляд голови української делегації на переговорах з РСФРР С. Шелухіна, який вважав за необхідне одночасну ратифікацію основного договору і додаткової угоди, аргументуючи

свою позицію мінливою ситуацією, коли навіть ратифіковані договори не виконуються. С. Шелухін був не впевнений, що в разі підписання основної угоди, російська сторона захоче повернутися до питання культурних цінностей. Також комісію повідомили, що вони повинні підготувати два списки: перший список речей які мають бути повернуті, другий — речі, що мають відійти українській стороні після розподілу загальної культурної спадщини Російської імперії¹³.

Враховуючи, що побажання С. Шелухіна фактично співпали з рішеннями прийнятими на попередньому засіданні, можна констатувати що завдання П. Холодного полягало у проведенні попередньо виробленої позиції українського уряду. Культурна комісія мала не генерувати нові ідеї, а стати інструментом практичної реалізації лінії керівництва, про що відкритим текстом заявив А. Бем¹⁴. Таким способом, на нашу думку, С. Шелухін висловив свою підтримку П. Холодному.

При обговоренні конкретного списку речей між А. Бемом і Г. Павлуцьким зав'язалася суперечка через занадто завзятий захист першим принципу збереження цілісності наукових збірок та художніх колекцій. Г. Павлуцький звинуватив А. Бема мало не в шкідництві, наголошуючи що цим принципом «захищають і захищатимуть збірки Великої Росії. Річ природна, що коли хочемо собі щось мати, то в чужому мусить бути якась руїна і над цим нічого вагаться, а одна сторона комісії уперто висовує цей хибний принцип наперед».

Цікаво, що на свій захист А. Бем посилається на протокол засідання архівної комісії від 12 квітня 1918 р., якій власне й належить ідея збереження цілісності. Зрештою було вирішено відкласти спірні питання і зосередитись на речах і документах, повернення яких не викликає заперечень¹⁵.

В ході дискусії комісія вийшла на ряд документів, таких як Литовська метрика, що є спільною культурною спадщиною декількох народів. Виникло закономірне питання про

право Радянської влади своїм декретом віддавати його Польщі. Комісія доручила Ф. Слісаренку скласти відповідний пункт загального змісту по означеній категорії документів для внесення його в текст основного договору¹⁶.

Підсумком третього засідання міжвідомчої комісії стала заява Д. Антоновича, що «праця йде хибним і не корисним для України шляхом: сучасний власник речей, хоч і не має на них юридичного права, хоч і сам визнає це — неохоче випустить їх з своїх рук, навіть з ратифікованого списку навряд чи матимемо все, а ми ще до того обрізуємо список... Речі на яки ми безперечного права не маємо теж мусять дописатися в опис бо коли не цілком, то частково вони все ж наші і на угодівім торзі може вдатися щось і з них дістати»¹⁷. Песимістичний настрій Д. Антоновича цілком зрозумілий, чим далі йшов українсько-російський переговорний процес, тим очевидніше ставало, що більшовики взагалі не прагнуть йти на поступки.

На засіданні від 27 травня було вирішено винести за рамки обговорення всіх суперечливих питань. Також, аби уникнути зіткнення полярних точок зору, П. Холодний запропонував «не встановляти принципу — чи то користь Держави, чи то непорушність наукової збірки, чи ще щось інше, а розглядувати питання про кожен окрему річ — окремо, керуючись в розв'язанні його принципом найбільш вартим уваги в даному випадку»¹⁸.

Проте, це не дуже допомогло. А. Єлачича обурило те, що до списку потрапили речі з Керчі і Феодосії, адже питання приналежності Криму ще не було вирішено. Не оминув він і того факту, що багато чого, особливо останнім часом, вивозилось з України до Німеччини, і питання як бути з такими речами не менш актуальне, ніж питання повернення цінностей з Росії. Загалом А. Єлачич послідовно відстоював позицію, що володіння речами добутиими

спільною працею, мають розглядатися в контексті розмежування, а не повернення¹⁹.

Такий демарш, як і прямий закид щодо розорення України німецько-австрійськими військами виказував відверту незгоду з політикою П. Скоропадського. Це дає підстави вважати, що А. Єлчич належав до тієї частини суспільства, яка розглядала українську державність як непорозуміння, а гетьманат П. Скоропадського тимчасовим явищем, яке зникне з відродженням «єдиної і неподільної» Росії.

Звісно такі висловлювання не могли пройти повз національне крило комісії, яке в особі, перш за все Г. Павлуцького, відстоювало право України на грецьку культурну спадщину Криму, наголошуючи, що «українці є спадкоємцями всього, що лишилося від тої культури...». Натомість А. Єлчич, посилаючись на той факт, що за часів античності не існувало українського народу окремо від великоросійського, стверджував, що і Росія, і Україна мають однакові права в цьому питанні. Інший представник національного крила Д. Антонович, виходячи з того, що «історія краю не перепиняється від первісних часів і кожен нарід вступаючий в життя на території цього краю, здобуває в спадщину всі риси краю, утворені його минулим», відстоював виключне право України на археологічні знахідки Криму²⁰.

Ця суперечка стала останньою у конфлікті між національним та проросійським крилом. Міністерство великоруських справ в особі голови Російської Національної Ради Д. Одинця звернулося з листом до Міністра Народної Освіти М. Василенка, в якому висловила своє обурення прийнятими по ряду питань рішеннями, які жодним чином не враховували думку представників їхнього відомства. Окремим пунктом йшло питання «в характері заперечень, зроблених представниками Великоруського Міністерства в Комісії, які нерідко приймали такий тон і зміст, що на думку

Міністерства не відповідає гідності й повноваженням його офіційних представників»²¹. На цих підставах міністерство відкликала своїх представників зі складу комісії.

Відсутність «опозиції» на останніх двох засіданнях, дозволила проукраїнським діячам комісії без зайвого галасу провести решту необхідних рішень, які розширили список українських вимог щодо повернення Росією культурних цінностей. Так, було прийнято рішення про виділення двох категорій речей: 1) вивезені, що підлягають обов'язковому поверненню; 2). загальноросійські, з яких Україна має отримати певну частину після розмежування²². Крім того, окремий список складався щодо речей, які українська сторона буде вимагати на підставі культурно-історичних, а не національно-територіальних прав, до якого мають «увійти кримські речі, Малоросійського приказу та інше». Саме на підставі культурно-історичних прав українська сторона вимагала ряд картин художників вихідців з України або таких що писали на українські сюжети. Загалом це питання було досить складне й вимагало окремого рішення майже по кожному художнику, яскравим прикладом чого може служити постать Г. Семирадського, поляка за національністю, що народився в Україні, а свою художню діяльність присвятив античним сюжетам²³. Проте, в умовах нестачі часу для детального опрацювання всіх спірних питань, комісія вирішила керуватися запропонованим Д. Антоновичем принципом «вимагати більшого, аби отримати бажане».

Засідання комісії відображали загальну атмосферу напруженості, в якому існувала молода українська держава: непевність ситуації, коли одна влада змінювала іншу, породжувала своїх «яструбів» і «голубів» від культури. Радикалізм перших виходив з необхідності культурного відродження української нації, з прагнення негайної сатисфакції за роки панування, тоді як поміркованість других була продикто-

вана прагненням зберегти культурну і наукову вартість пам'яток історії та культури, а також відвертою невірою в успішну реалізацію українського національного проекту. Не останню роль зіграли й терміни проведення конференції, що вимагали швидкого прийняття рішень та вироблення позицій виходячи з ситуації політичної доцільності, а не наукової об'єктивності. Представники радикального табору нарікали, що помірковані вимоги взагалі не залишають шансу на повернення Україні її культурних пам'яток, вони не віри, що більшовики взагалі щось повернуть.

Переходячи до другого етапу діяльності культурної комісії при Українській Мирній делегації, відразу зазначимо, що за відсутності практичного результату, всі її напрацювання є нічим іншим як відображенням світоглядних, наукових та національних прагнень української еліти доби гетьманату П. Скоропадського. Декларуючи принцип антропологічного виміру історії, ми маємо на меті показати культурно-політичний аспект Українських визвольних змагань очима основної її рушійної сили — наукової та творчої інтелігенції.

Ідейним натхненником, автором радикального підходу до щодо розподілу спільної імперської спадщини був професор Г. Павлуцький. Саме під його безпосереднім керівництвом було здійснена колосальна робота по науковому обґрунтуванню вимог та складанню списку українських культурних цінностей, що підлягають поверненню. Доля Г. Павлуцького є типовою для більшості представників української інтелігенції. Активно долучившись до розбудову української державності ще за доби Центральної Ради, він продовжив працювати в наступних українських урядах, а згодом й у системі освіти та науки Радянської України²⁴. Лише смерть урятувала його жахливої долі жертв сталінських репресій.

Погляди Г. Павлуцького є відображенням патріотизму і любові до українського народу, який він розглядає як рівно-

правний у культурному, політичному й економічному плані, відкидаючи ідею меншовартості української нації. Водночас він постає невиправним романтиком, риса властива більшості представникам національної інтелігенції.

Обґрунтовуючи право України на античну спадщину, зокрема скульптуру, Г. Павлуцький виходячи з загального характеру українського народу, того смаку, що проявився в українському мистецтві в минулому, і який, на його думку, буде притаманний українцям у майбутньому, від імені очолюваної ним структури висловив побажання «щоб з античних скульптур Ермітажу було привезено на Україну ті, де більш відбилосся народного духу і котрі виражають більш радості і світлі боки античного світогляду».

До списку цих скульптурних цінностей увійшли:

Таблиця 1

№ по каталогу 1901 р.	Найменування	№ по каталогу 1901 р.	Найменування
1	Отдыхающий сатир	243	Римлянка
3	Геракл	267	Меркурій
6	Эрот на Дельфине	268 А.	Геракл
12	Нагой ребенок	271	Антиохійская Тиха
17	Торс Афродиты	274	Паппосилен
20	Афродита	288	Безкрылая Ника
33	Герм Діониса	291	Силен
40	Артемида (бюст)	302	Изида
46	Діонис	319	Пляшущий Сатир
51	Дак	323	Терпсихора
56	Молодой Пан	324	Бюст Аммона Зевса
60	Антиной	327	Сафо
86	Римская Дама	340	Аполлон
148	Отдыхающий сатир	342	Єрот
151 А.	Персифона	348	Леда с Лебедем

№ по каталогу 1901 р.	Найменування	№ по каталогу 1901 р.	Найменування
152 А.	Хариты	353	Танаты
154	Венера	87 С.	Надгробный Памятник
156	Діонис Эрмитажный	87 Д.	Рельеф с Кайросом
157 В.	Юный Зевс	88 А.	Рельеф с Кибеллой
161	Аполлон	93	Надгробный Барельеф
164	Гера	101	Надгробный памятник Аристокболлы
170	Ариадна (бюст)	113	Погребальная Урна Примегені
182	Афина	132	Вазы
212	Мозаика	139	
224	Мессалина	146	
226	Римський Ребенок	190	
		192	Саркофар ²⁵

Ось така цікава була екстраполяція українського національного характеру на античне мистецтво, що може стати об'єктом дослідження психологічного портрету українського народу в інтерпретації української інтелігенції доби визвольних змагань.

У своєму листі до комісії по заключенню мирної угоди між Україною і Росією він писав: «Прийнявши як принцип вимогати частину художніх скарбів, що переховуються в збірках і музеях Росії, Мирової Комісія повинна звернути увагу і на ті художні речі, якими багаті палаци Петербургу, Петергофу, Павловська, Гатчини та інші резиденції бувшої Імператорської Фамілії. Як показала Архітектурна Виставка, що відбулася не за довго до війни, — художнє історичні вартості цих палаців дуже великі. Вважаючи на те, що бо гатилися ці палаци на загальні кошти усе Російської держави, як північної, так і південної, при розмежуванні було

б бажано і справедливо поділити і майна цих палаців. Але ж позаяк кожний з них у цілому являє собою особисту художню річ і роз'єднати гармонію їх убору і декорації шкодило б їх художньому значенню, то Відділ Пластичних Мистецтв гадає, що не слід вимогати тут яку-небудь певну частину, а досить добре було б одержати тільки де яких примірників мебелі та обстановки, особисто з мебелі ампірного стілю таких палаців, як напр. Павловськ, Зимній Дворец, при чьому вказання і вибор належатиме до окремих комісій, що мають працювати на місцях»²⁶.

У листі від 3 липня 1918 р. до комісії по укладанню миру з Росією професор Павлуцький, виходячи з позиції культурної комісії про те, що Україна має право на 1/5 частину усіх художніх скарбів, що належать Російській державі подав список речей що мають бути повернені українській державі з Московської збройної палати, серед них: золотий, срібний та фаянсовий посуд, холодна зброя та зброя, ордени і нагороди та інше²⁷.

Важко сказати наскільки сам Г. Павлуцький вважав реальним виконання таких вимог української сторони. Однак його гарячі виступи на захист української культурної спадщини на засіданнях міжвідомчої комісії, як і тон листів до культурної комісії при українській мирній делегації дає підстави думати, що Г. Павлуцький щиро вірив у позитивне вирішення питання повернення культурних цінностей.

Його перу також належить обґрунтування права України на культурну спадщину Криму та Північного Причорномор'я, де посилаючись на свідчення археологічних пам'яток, Г. Павлуцький пише: «...іонійці [греки — *О. Л.*] не були зайдами котри з'явилися тільки для того, щоб експлуатувати багатства краю, але були вони першими ширителями культури, першими, хто зложив на Україні основи цивілізації. Ці основи не залишилися без впливу на долю і

наступної Української культури. Тому находки Чорноморських колоній мають найбільше значення для українського народу, котрий має на них повне історичне право»²⁸.

Значна робота проводилась й для повернення на Україну рукописів і документів. Цікаво порівняти протоколи засідання архівної комісії від 12 квітня та 2 липня 1918 р., якщо перше засідання відбувалося за часів Центральної Ради, то друге вже в період гетьманату Скоропадського. Фактично склад цієї структури не змінився, отже можна констатувати, що він залишився у спадок від Центральної Ради. Це не дивно, оскільки нестача кваліфікованих українських кадрів часто призводило до того, що одні ті й самі люди залишалися на посадах не дивлячись на зміну влади. Особливо це справедливо щодо таких сфер як культура та освіта, де позиції владних команд були по суті подібними.

Загальні принципи визначені у першому документі, були підтвержені другим документом, проте список вимог був скорочений. Члени архівної комісії відійшли від двох базових принципів «повернення і розмежування», вироблених в ході засідань міжвідомчої комісії, зазначивши: «Відділ висловлює свою переконаність в тому, що цей дипломатичний шлях, через свій примусовий характер, може тільки пошкодити культурним зносинам поміж Україною та Росією після заключення миру й не дасть наслідків, яких сподіваються стороники його». На цій підставі було вирішено відмовитися від вимог на документи Білгородського стола, Великоросійських приказів, Румянцевського музею, Архіву Священного Синоду, Архіву міністерства іноземних справ, Сенату департаменту Герольдії та ін. Фактично ідея розмежування спільного історичного спадку дипломатичним шляхом відкидалася²⁹. Важко запідозрити представників комісії у «засіданні» національних інтересів, будучи відданими своїй справі науковцями вони виходили з того, що буде краще для науки.

Базуючись на попередньо визначених міжвідомчою комісією принципах було подано список предметів живопису. У пояснювальній записці до списку Д. Антонович визначав наступні категорії художників, чії твори мають бути повернені на Україну: 1) без винятку усі твори тих митців, які родом і походженням українці і вся творчість котрих перейнята характером української вдачі і уяви, а саме: Левицького, Боровиковського, Лосенка, Шевченка, Ге»; 2) з творів тих художників-українців, що родилися на Україні, але котрих посередні чи безпосередні обставини примусили виїхати і творити по за межами України, належать до повернення усі ті речі, в яких виявлено їх український характер, ті ж твори, в яких відбилося великоросійського духу до повернення не належать; 3) ті речі, які утворено художниками не українського походження, але на Україні і перейнято українським походженням³⁰.

Як бачимо, із другого і третього пунктів теза про «український характер і походження» культурних цінностей знову була подана українською стороною як підстава до повернення. Така постановка питання цілком зрозуміла оскільки списки культурних цінностей склалися до того як були визначені кордони української держави. Як видно, члени комісії у своїх вимогах виходили з принципу українських етнографічних земель та культурно-історичних прав українського народу. Проте таке формулювання як відповідність «українській вдачі та уяві» є досить спірним з наукової точки зору. До того ж самі члени комісії не дають визначення «української вдачі», проте певне уявлення про це можна зробити з аналізу списку митців, роботи яких вимагали повернути представники України. Оскільки список досить великий, а окремі художники відомі тільки в вузьких колах мистецтвознавців, пропонуємо зупинитися на картинах декількох загальновідомих художників.

Так, наприклад, вимагалися твори І. Айвазовського на підставі того що він «родом з Феодосії (батько виселенець з Галичини), вихованець Криму..., українське побережжя Чорного моря було постійною темою його картин»³¹. Окремо додавалася помітка, що вимога здійснюється згідно пункту другого вищезгаданої пояснювальної записки Д. Антоновича. Виходячи з цього пункту, І. Айвазовський розглядався як український художник, а його твори відповідно як такі, що мають український характер. Спірним є як перше, так і друге. За національністю І. Айвазовський був вірменином (народився у сім'ї дрібного крамаря Айвазяна)³², а ряд його картин-баталій таких як: «Чесменський бій», «Наваринський бій» (обидві — 1848), «Сінопський бій» (1853), «Облога Севастополя» (1854) напряму пов'язані з російською історією. Звісно у пункті другому оговорювалося, що картини пройняті «великоросійським духом» поверненню не підлягають. Але чи можна розглядати написані під впливом романтизму картини «Морський берег» (1840) та «Дев'ятий вал» (1850), що носять український характер тільки на тій підставі, що своє натхнення художник черпав з краєвидів «українського узбережжя Чорного моря», як на цьому наголошувалося у примітці навпроти прізвища живописця?

Посилаючись на другий пункт, до українських художників також було зараховано А. Куїнджи. Серед додаткових обґрунтувань, зокрема йшлося про таке: «Родився в Маріуполі. Свій талант присвятив головним чином студіюванню пейзажу України.»³³. Так дійсно пензлю А. Куїнджи належать ряд картин з українськими пейзажами, але за походженням він був греком³⁴.

Ще одним митцем, картини якого вимагалися на підставі українського походження, був І. Рєпін. У короткій анотації зазначалося: «Родився на Харківщині в Чугуєві, де

одержав початкову художню освіту. Українець»³⁵. Якщо в перших двох випадках автори списку власне не зважували на національність, виходячи з принципу, що ті хто народився і працював в Україні, апріорі є українцями в політичному розумінні цього слова, то у випадку І. Репіна таке досить безапеляційне твердження, видається аж занадто контроверсійним. Дійсно пензлю І. Репіна належить ряд картин, сюжетні лінії яких пов'язані з Україною: «Запорожці пишуть лист турецькому султану» (1878–91), «Українська селянка» (1880), «Вечорниці» (1881), «Гайдамака» (1902), «Чорноморська вольниця» (1908) та інші. Однак історичні сюжети і соціальна проблематика були квінтесенцією його творчості. І. Репін є також автором таких загально відомих картини як «Бурлаки на Волзі» (1870–73) «Хресна хода в Курській губернії» (1880–83), «Царівна Софія через рік після ув'язнення в Новодевічєвому монастирі» (1879), і зрештою «Іван Грозний і його син Іван» (1885), що є своєрідною візитівкою художника³⁶. Цікаво, що на момент українсько-російських мирних переговорів І. Репін був живий, і навіть гадки не мав про те, що він сам і його творчість розглядається з точки зору українського національного надбання.

У всіх трьох випадках ми можемо говорити про впливи українського середовища на формування особистості та творчого методу художника. У випадку І. Айвазовського та І. Репіна цей вплив був, як на нашу думку, аж занадто опосередкованим. Цей невеликий аналіз показує наскільки нечіткими та аморфними були принципи закладені в основу українською стороною, що дозволяли на підставі тільки одного пункту висувати вимоги на творчий доробок таких різних в ментальному і творчому плані художників. Тут, за влучним визначенням німецького історика А. Каппелера, ми спостерігаємо ситуацію «проекції національних проблем назад у принципово донаціональну епоху»³⁷. Українська сторона

намагалася обґрунтувати свої вимоги щодо повернення культурних цінностей «національними» аргументами, але оскільки мова йшла про донаціональну епоху, та й же про такий специфічний вид мистецтва як живопис, де межа та поняття «національного» є досить тонкою гранню, то не дивно що авторам списку так і не вдалося виробити чітких критеріїв.

Для ілюстрації того наскільки іноді невмотивованими були окремі вимоги української сторони варто навести кілька прикладів щодо повернення культурних цінностей на підставі третього пункту з пояснювальної записки Д. Антоновича. Так, до категорії художників неукраїнського походження, чия творчість пов'язана з Україною було зараховано також М. Врубеля та М. Реріха. Знову ж таки в одну категорію потрапили дві абсолютно різні постаті, до оцінки творчості яких абсолютно не можна застосовувати однакові критерії. Якщо М. Врубеля з Україною дійсно пов'язує тривалий творчий період, зокрема, він брав участь у відновленні стінопису Кирилівської церкви і Софійського собору, розробив ескізи до розписів Володимирського собору, створив ряд своїх відомих полотен³⁸, то творчість М. Реріха носить виразний філософсько-релігійний характер, що досить складно пов'язати з Україною. Так у анотації серед підстав до вимог творів М. Реріха значилося наступне: «Виховувався у Києві, де скінчив IV гімназію. В своїх творах багатько розробляв теми з найстаріших діб української історії (доісторичних і слов'янських часів)³⁹». Але ймовірніше за все, що М. Реріх, пензлю якого дійсно належить ряд сюжетів присвячених періоду Київської Русі⁴⁰, розглядав давньоруську спадщину як загальнослов'янську. Знов таки, як і І. Репін на момент складання списку М. Реріх був живий, хоча й перебував за межами Росії. Отже виникає закономірне питання, а що сказав би сам митець з приводу такої інтерпретації його творчості?

У підсумку слід зазначити, що питання реституції культурних цінностей, що лягло в основу діяльності культурної комісії на українсько-російських мирних переговорах 1918 р., було природньо викликано тогочасними революційними процесами, що призвели до розпаду колишньої єдиної Російської імперії на окремі складові і державним самовизначенням України.

Врегулювання питань політичних, економічних, територіальних, поділу боргів і майна, зокрема в культурній сфері були невід'ємним чинником тогочасного державотворчого процесу молодой української держави. Зауважимо, що український уряд робив спроби підняти це питання ще за часів Центральної Ради, намагаючись увійти в зносини з цього приводу з початку з Тимчасовим урядом Росії, а згодом з більшовицьким Раднаркомом.

Проте щодо практичної реалізації державотворчих аспірацій української сторони в цьому напрямку, то їм судилося здійснитися за часів Української Держави П. Скоропадського під час проведення українсько-російських мирних переговорів.

До створеної культурної комісії увійшли відомі українські науковці, мистецтвознавці, архівісти. Ними було проведено велику роботу по формуванню принципів та критеріїв, на підставі яких українська сторона вимагала повернення частини загальноімперського культурного надбання, складено списки предметів культурно-історичного значення. Представлений в цьому дослідженні короткий огляд напрямків діяльності культурної комісії щодо повернення предметів історії, археології, мистецтва і живопису, рукописів та документів, дає підстави говорити про вирішальний вплив суб'єктивного фактору на роботу комісії. Попередньо вироблені принципи, на базі яких передбачалося вимагати речі, що належать до спадку українського народу, не працювали.

Багато рішень приймалося на власний розсуд. В залежності від того, які інтереси брали гору національні чи наукові, визначався обсяг та перелік предметів, що вимагалися до повернення. Такий стан речей був зумовлений відсутністю необхідного досвіду вирішення подібних питань на дипломатичному рівні, адже члени української культурної комісії були науковцями-теоретиками, фанатично відданими своїй справі, тоді як тогочасна ситуація вимагала чітких прагматичних рішень. Та й у своїй більшості вони до кінця не розуміли як подальших перспектив ведення мирних переговорів, які до речі всіляко гальмувались російською стороною, так і загалом можливості дипломатичного врегулювання нагальних питань українсько-російських відносин з більшовицьким урядом Росії. Не дивлячись на відсутність практичного результату діяльності культурної комісії, наукова цінність її матеріалів полягає перш за все у відображенні світогляду та прагнень тогочасної української інтелігенції.

Фактично, виходячи з тогочасної політичної ситуації, що існувала між обома державами, принципів більшовицької дипломатії, якими керувалась російська сторона, жодне питання, зокрема й реституції культурних цінностей, в ході українсько-російської мирної конференції не мало шансів на позитивне вирішення для України. Втім, незважаючи на величезну роботу, проведenu українською культурною комісією, по підготовці до обговорення з російською стороною, вироблених нею вимог, справа так і не дійшла.

¹ *Нестуля О. О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії) — К. — Полтава, 1994. — 340 с.; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918 / Упоряд.: *С. Кот, О. Нестуля.* // Серія «Повернення культурного надбання України: документи свідчать» — Вип. 1 — К., 1996. — 320 с.

² *Нестуля О. О.* Культурна комісія при делегації України на мирних переговорах з Росією 1918 р.: хроніка діяльності. — Полтава, 1993. — 63 с.; *Нестуля О. О.* Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917–1920 р.р.). — Полтава, 1993. — 115 с.; *Кот С.* Українські культурні цінності в Росії: Проблеми повернення в контексті історії та права // Проблема повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 8. — К., 1996. — С. 21–41;

³ *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. — К., 2000. — 303 с.

⁴ *Armstrong J.* Ukraine: Colony or Partner? // *German — Ukrainian Relations in Historical Perspective* / Ed. by Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka. — Edmonton, 1994. — P. 187-199; *Кантелер А.* Українсько-російські стосунки у ХІХ столітті: гіпотези та відкриті питання // Доповіді на ІІ Міжнародному конгресі українців. — Ч. 1. — Львів, 1994. — С. 208–214.

⁵ *Верстюк В., Осташико Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 178–179.

⁶ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918... — С. 89.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 61. — Арк. 2.

⁸ Там само. — Спр. 56. — Арк. 3.

⁹ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918... — С. 90–91.

¹⁰ Там само. — С. 92–93.

¹¹ Там само. — С. 94–96.

¹² Там само. — С. 107–108.

¹³ Там само. — С. 100.

¹⁴ Там само. — С. 100–101.

¹⁵ Там само. — С. 101–102.

¹⁶ Там само. — С. 105–106.

¹⁷ Там само. — С. 106.

¹⁸ Там само. — С. 108–109.

¹⁹ Там само. — С. 111.

²⁰ Там само. — С. 111.

- ²¹ Там само. — С. 121–122.
- ²² Там само. — С. 118.
- ²³ Там само. — С. 124.
- ²⁴ *Денисенко О.* Григорій Павлуцький та його внесок у пам'яткоохоронну справу // Краєзнавство. — 1999. — № 1–4. — С. 116–118.
- ²⁵ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918... — С. 149.
- ²⁶ Там само. — С. 165–166.
- ²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 61. — Арк. 32–36.
- ²⁸ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917 — 1918... — С. 137.
- ²⁹ Там само. — С. 180–181.
- ³⁰ Там само. — С. 202–203.
- ³¹ Там само. — С. 230.
- ³² *Бикова Т. Б.* Айвазовський І. К. // Енциклопедія історії України. — К., 2003. — Т. 1. — С. 49.
- ³³ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917 — 1918... — С. 234.
- ³⁴ *Грузін Д. В., Бацак Н. І.* Куїнджі А. І. // Енциклопедія історії України. — К., 2008. — Т. 5. — С. 455–456.
- ³⁵ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917 — 1918... — С. 236.
- ³⁶ *Підкова І.* Рєпін І. Ю. // Довідник з історії України. — К., 1999. — Т. 3. — С. 33–34.
- ³⁷ *Канпелер А.* Українсько-російські стосунки у ХІХ столітті: гіпотези та відкриті питання // Доповіді на ІІ Міжнародному конгресі україністів. — Львів, 1994. — Ч. 1. — С. 209.
- ³⁸ *Ковпаненко Г. Н.* Врубель М. О. // Енциклопедія історії України. — К., 2003. — С. 642.
- ³⁹ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918... — С. 236.
- ⁴⁰ Советский энциклопедический словарь. — М., 1984. — С. 1117.